

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы,
публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор,
көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің
85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Астана 17 наурыз 2023 жыл

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Қ70

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: Сыдықов Е.Б.

Редакция алқасы: А.Бейсенбай, Қ.Саркенова, Б. Әбдуәліұлы (жауапты шығарушы),
Маликов Қ., Кенжалин Қ.К.

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 345 б.

ISBN 978-601-337841-1

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі көтерілген дәреже-биігі – қазақ ғалымдарының ондаған жылдарғы ұжымдық ізденістерінің жемісі. Осы ұжымның ішінде М.Серғалиевтің есімі оқшау аталатын мамандар қатарында тұрады. Ол тіл білімі, публицистика, әдістеме бағытында қатар еңбек етіп, қазақ руханиятында өзіндік із қалдырды. Бүгінде ғалым-ұстаздың қалыптастырған ғылыми мектебі өз жұмысын жалғастыруда, сонымен қатар серғалиевтану ізденістері де басталып келеді. Жинақта жарық көрген ғалымның ғылыми мұрасына арналған зерттеулер – сол жұмыстардың нақты көрсеткіші.

Конференция Мырзатай Серғалиевтің ғылым мұрасын зерделеуге және жалпы филология мәселелеріне арналған. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337841-1

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2023

Олардың лингвистикалық жүйесі жан-жақты талдауларды талап ететін алда тұрған келелі міндеттердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

1. Аяған Б., Ноғай еліне саяхат // «Ана тілі» газеті. 07 Қазан, 2014. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/23261>
2. Түймебаев Ж., ... Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы (Фонетика. Морфология). – Алматы: «Қазығұрт», 2017. – 324 бет.
3. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: «Мектеп», 1988. – 264 б.
4. Амирхамзин Амандык. Ноғайлар туралы // <https://yvision.kz/post/685348> 24.03.2016
5. Цагаева А., Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе. 1971. -Т.1.
6. Әбдуәлиұлы Б., Қазақ топонимикасы. – Нұр-Сұлтан «Бұлатов А.Ж.» ЖК, 2021. – 321 бет.
7. Никонов В.А., Введение в топонимику. – Москва: «Наука», 1965. – с.34.
8. Булгарова М.А., Ногайская топонимия. Ставропольсервисшкола, 1999.
9. Абрамян Г.С., Э.М. Мурзаев. Именование частей тела в Армянской географической терминологии// Ономастика Кавказа. – Орджоникидзе, 1980. -с.25
10. Проблемы историческом лексики карачаево-балкарского и ногайского языков. Сборник научных трудов. Черкесск. 1993.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ЕТІС ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ ПАЙЫМДАУЛАРЫ¹

*СЫЗДЫҚОВА Г.О.,
филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры.
Қазақстан, Астана қ.*

Ғылыми зерттеулерде етіс категориясы, ең алдымен анықтамасы, екіншіден, бөлінісі, үшіншіден, грамматикалық қосымшалары тұрғысынан сараланады. Бұл тұрғылардың ішінде, әсіресе, етіс түрлері және етіс жұрнақтарының қолданысы мен қызметіне қатысты көзқарастарда қарама-қайшылықтар бар.

Мақалада қазақ тіл білімінің негізін салушы, ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының етістің аталған тұрғыларына қатысты пайымдауларын кейінгі ғылыми тұжырымдармен салыстыра талдауды мақсат еттік.

Қазақ тілінде етіс және оның түрлері туралы ғылыми пайымдаулар А.Байтұрсынұлының еңбектерінен басталады. Ғалым етістікке «заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер» деген анықтама беріп, етістің он түрін бөліп көрсетеді: «1) Сабақты етіс. 2) Салт етіс. 3) Ортақ етіс. 4) Өздік етіс. 5) Өзгелік етіс. 6) Беделді етіс. 7) Ырықсыз етіс. 8) Шағыс етіс. 9) Дүркінді етіс. 10) Өсіңкі етіс» [1:153-154]. Ал кейінгі грамматикаларда етіс бірде төрт, бірде бес, жеті түрге бөлініп, ғылыми тұрғыда түрліше сипатталады. Атап айтқанда, Қ.Жұбанов «етіс дегеніміз (мағына жағынан) істеуші мен істелушінің арасында қандай қатынас барын көрсететін категория» деп, оның *салт, сабақты, өздік, өзгелік, ырықсыз, ортақ, өсіңкі* етіс тәрізді жеті түрін бөліп көрсетеді [2:384]. А.Ысқақов етіс категориясын «амалдың (істің) субъекті мен объектіге қатысын, сондай-ақ, керісінше, субъекті мен объектінің амалға (іске) қатысын білдіретін формалар жүйесі» ретінде анықтап, жұрнақтарының түріне, мағынасы мен қызметіне қарай *негізгі етіс, ортақ етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, өздік етіс* тәрізді бес түрге бөледі [3: 283]. Ал Ы.Маманов етіс категориясын «түбір етістіктен туатын грамматикалық форма» ретінде

алып, мағынасы мен тұлғасына қарай төртке бөледі: 1) өздік етіс; 2) өзгелік етіс; 3) ырықсыз етіс; 4) ортақ етіс [4: 38]. Бұл анықтамаларда етіс «грамматикалық категория», «формалар жүйесі», «субъекті мен объектінің амалға қатысын білдіруі» тәрізді өзара байланысты белгілерімен сипатталады.

Ғалымдар етіс түрлерін анықтауда алдымен етіс жұрнақтарының мағынасы мен қызметіне баса назар аударады. Етістерді мағынасы мен қолданысына қарай жүйелеудің мұндай үлгісі, яғни функционалдық грамматиканың мағынадан тұлғаға қарай зерттеу бағыты алғаш А.Байтұрсынұлының еңбегінде ұсынылған. Ғалым етіс түрлерін анықтауда, әрбір етіс жұрнағының өзі жалғанатын сөзге (етістікке) үстейтін мағынасы мен оның (етістік арқылы берілетін істің) субъектісі арасындағы қатысына ерекше назар аударады.

А.Байтұрсынұлының топтастыруындағы етіс түрлерінің ішінде *сабақты етіс, салт етіс, беделді етіс, шағыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етістер* қазір етіс қатарында қаралмайды. Ғалымның бұларды етіс түрлерінің ішінде қарастыру себебін А.Байтұрсынұлының етістің аталған түрлеріне қатысты тұжырымдарын салыстыра саралау арқылы түсіндіріп көрейік.

Салт және сабақты етістік қазіргі грамматикаларда етістіктің арнайы бір түрі ретінде қаралады. Ғалым бұларды етіс түрлеріне жатқызады.

«Сабақты етіс дейміз – өткен іске бір нәрсе сабақтаулы болса, мәселен: *хат жаздым, шөп шаптым, қармақ салдым* дегенде: *жаздым, шаптым, салдым* – істер. «Хат жаздым» дегенде жазу ісіне хат сабақталып тұр. «Шөп шаптым» дегенде шабу ісіне шөп сабақталып тұр. «Қармақ салдым» дегенде салу ісіне қармақ сабақталып тұр. «Жаздым», «шаптым», «салдым» деген сияқты, нәрсе сабақталатын істі көрсететін сөздерді сабақты етіс дейміз» [1:154].

«Салт етіс дейміз – өткен іске сабақталып, байланып тұрған нешнәрсе болмаса, мәселен: *мен жүрмін, сен тұрсың, ол отыр*. Менің жүргеніме, сенің тұрғаныңа, оның отырғанына сабақталып тұрған нешнәрсе жоқ.

Ержан күлді, Нұрман жылады, Бірман жүгірді. Ержанның күлгеніне, Нұрманның жылағанына, Бірманның жүгіргеніне сабақталып тұрған нешнәрсе жоқ.

«*Жүрмін*», «*тұрсың*», «*отыр*», «*күлді*», «*жылады*» «*жүгірді*» деген сияқты сабақсыз істі көрсететін сөздерді салт етіс дейміз» [1:155].

А.Байтұрсынұлының бұл пайымдаулары Қ.Жұбанов, Ы.Маманов, Н.Оралбай т.б. ғалымдардың зерттеулерінде негізге алынды. Қ.Жұбанов та салт және сабақты етіс түрлерін көрсетеді. Ғалымның пікірінше: «салт етіс (*жүр, ұйықта*) – табыс септеулі сөзді жетектемейтіндері, сабақты етіс (*жаз, ұр*) – табыс септеулі сөзді жетектейтіндер» [2:383]. Ал Ы.Маманов етіс формаларын салт және сабақты етістіктердің ауыспалы түрінің жасалуымен байланыстырады. «Салт және сабақты етістіктердің арнайы морфема арқылы жасалған тұлғасы олардың ауыспалы түрі болып табылады. Себебі арнайы морфемалар арқылы салт етістік сабақтыға, сабақты етістік салтқа ауысып отырады. Салт және сабақты етістіктердің бір-біріне ауысуы етіс формаларымен ұштасып жатады. Яғни өздік және ырықсыз етіс жұрнақтары сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын морфема қызметін атқарса, өзгелік етіс жұрнағы салт етістікті сабақты етістікке айналдыратын морфема болып табылады» [4:37]. Ы.Маманов салт және сабақты етістіктерді етіс түрлері ретінде бөліп көрсетпесе де, етіс категориясы мен салт және сабақты етістіктердің қатысын салт, сабақты етістіктердің ауыспалы түрінің грамматикалық формаларынан туатын семантикалық ұғыммен байланысты түсіндіреді. Сонымен қатар Н.Оралбай да етісті «қимыл-әрекеттің субъектіге, қимылдың нысанына қатысын білдіріп, салт-сабақты етістік жасайтын етістіктің түрі» ретінде анықтап, етіс жұрнақтарының негізгі қызметін салт, сабақты етістіктер жасаумен байланысты түсіндіреді [5:206-207].

Н.Оралбайдың «Қазақ тіліндегі етістік атаулының бәрінде салт, сабақтылық мән бар. Етістіктің лексикалық мағынасына тән салт, сабақтылық мағынаға байланысты бүкіл етістік атаулы салт, сабақты болып екі үлкен топқа бөлінеді» [5:205] деген пікірінің ғылыми негізі

А.Байтұрсынұлының «етістіктің түпкі түрі салт етіс пен сабақты етіс; өзгелері туынды етістер» [1:159] деген тұжырымынан бастау алады.

Ғалым О.Жұбаева А.Байтұрсынұлының бөлінісіндегі салт, сабақты етістерді етіс қатарында қарастыруға болатынын өзінің мына тұжырымымен дәйектейді: «Өз тарапымыздан түркологияда талас тудырып жүрген негізгі етістің орнына А.Байтұрсынұлы жіктеуіндегі салт, сабақты етістерді етіс қатарында тануға әбден болады деп ойлаймыз» [6:306].

Етіс түрлерінің ішінде грамматикалық жұрнақтарының молдығымен ерекшеленетіні – өзгелік етіс. Қазақ тілінің грамматикасында - *дыр*, - *дір*, -*тыр*, -*тір*; - *қыз*, - *кіз*, - *ғыз*, - *гіз*; - *т* жұрнақтары өзгелік етіс жасаушы өнімді жұрнақтар ретінде қалыптасқан.

А.Байтұрсынұлы -*қыз*, (-*кіз*, -*ғыз*, -*гіз*) жұрнақтары арқылы жасалған етістерді өзгелік етіс деп анықтайды. «Өзгелік етіс «біреудің ісіне себепкер болуды, мәселен: *атты жүргізді, қойды өргізді, түйені тұрғызды* дегенде аттың жүруіне, қойдың өруіне, түйенің тұруына себепкер болғанды көрсетеді. Олар өздігінен істесе ат жүрді, қой өрді, түйе тұрды болар еді. «Жүргіздім», «өргіздім», «тұрғыздым» деген сияқты біреудің ісіне себепкер істі көрсететін сөздерді өзгелік етіс дейміз [1:156]. Ғалым өзгелік етістің басты белгісі ретінде «біреудің ісіне себепкер болуды» алады. Соның негізінде қазіргі кезде өзгелік етіс жұрнақтары ретінде қаралып жүрген -*тыр*, (-*тір*, -*дыр*, -*дір*); -*қыз*, (-*кіз*, -*ғыз*, -*гіз*) жұрнақтарын мағынасы мен жұмсалымына қарай беделді, шағыс және өзгелік етіс түрлерінің грамматикалық қосымшалары ретінде бөліп көрсетеді.

А.Байтұрсынұлының пайымдауларына зер салсақ, ғалым етіс жұрнақтарының өзі жалғанатын сөзге және сол етіс жұрнақты етістіктің белгілі бір контекстегі мағынасына ерекше мән беріп, бір грамматикалық қосымша арқылы бірнеше етіс түрін жасауға болатынын түсіндіреді.

Беделді етіс дейміз – істі біреу арқылы істеуді. Мәселен: *хат жаздырды, өлең айттырды, үй салдырды, кітап алдырды* дейміз. «Жаздырды», «айттырды», «салдырды», «алдырды» дегенде бәрі де біреу арқылы істеген іс болады. Осындай сөздерді беделді етіс дейміз [1: 156]. Ғалымның анықтамасына сүйенсек, өзгелік етіс «біреудің ісіне себепкер болу», беделді етіс «істі біреу арқылы істеу» сипатымен ерекшеленеді. А.Байтұрсынұлы мағынадан тұлғаға қарай зерттеу ұстанымы негізінде етіс жұрнақтарының қолданыстағы ерекшеліктерін, етіс түрлерін жасаудағы арақатынасын айқындай түседі.

Ғалым беделді етіс (*жаздырды, айттырды, салдырды, алдырды*) пен шағыс (*күрестірдім, табыстырдым, соғыстырдым*) етістің аражігін ажыратуда да мағынадан тұлғаға қарай зерттеуді меже етіп алады. Шағыс етіс дейміз – ортақ істі істеуге себепкер болуды. Мәселен: *балаларды күрестірдім, елді табыстырдым, екі жағын соғыстырдым*. «Күрестірдім» дегенде күресулеріне мен себепкер болғанмын; «Табыстырдым» дегенде табысуларына мен себепкер болғанмын. «Соғыстырдым» дегенде соғысуларына мен себепкер болғанмын. «Күрестірдім», «табыстырдым», «соғыстырдым» деген сияқты сөздерді шағыс етіс дейміз [1: 157].

Қ.Жұбанов беделді етіс пен өзгелік етісті қосып, екеуін бір атаумен, яғни өзгелік етіс деп атайды. Ғалымның өз сөзімен айтсақ, «екеуі де өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрі бір. Тіл мұнысын айырмайды» [2:384]. Ал шағыс етісті (*сағыс*. Қ.Ж.) «ортақ етіс пен өзгелік етістің қосылғаны (*айт-ыс-тыр*)» деп түсіндіреді [2:384].

А.Байтұрсынұлы етіс түрлерінің ішінде өсіңкі және дүркінді етіс түрлерін де көрсетіп, ғылыми анықтама береді.

Өсіңкі етіс дейміз – күшейген істі, мәселен: *ат жүріңкіреді, су тасыңқырады, бала ұйықтаңқырады*. «Жүріңкіреді» дегенде жүру күшейгені көрінеді, «тасыңқырады» дегенде тасқын күшейгені көрінеді, «ұйықтаңқырады» дегенде ұйқы күшейгені көрінеді.

«Жүгіріңкіреді», «тасыңқырады», «ұйықтаңқырады» деген сияқты сөздерді өсіңкі етіс дейміз [1:158].

Дүркінді етіс дейміз – қайта-қайта істелетін істі, мәселен: *хат жазғыладым, мылтық атқыладым, қолынан жұлқыладым*. «Жазғыладым», «атқыладым», «жұлқыладым» деген сөздер істің бір рет емес, бірнеше рет істелгенін көрсетеді. «Жазғыладым», «атқыладым» «жұлқыладым» деген сияқты сөздерді дүркінді етіс дейміз [1:157].

Қ.Жұбанов өсіңкі етісті «мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен **ма**-ның аралығына тығылатын болғандықтан. Қ.Ж.) етіске ұқсас болғандықтан» [2:383] етістің бір түрі ретінде қарастырады. Ал дүркінді етісті етістер қатарында қарастырмайды. Оның себебін дүркінді етіс құрамындағы жұрнақтардың (*атқыла, шапқыла*) «бірді-екілі түбірде ғана болып, етістік түбірдің бәріне бірдей жарамайтындығымен, мысалы, *оқығыла, естігіле* деп айтылмауымен» түсіндіреді [2:384].

Қазір етіс категориясында өсіңкі және дүркінді етіс түрлері көрсетілмейді. Бірақ аталған етіс түрлерін жасауға негіз болатын грамматикалық жұрнақтар етістіктің күшейтпелі етістік, амалдың өту сипаты категорияларының грамматикалық көрсеткіштері ретінде қаралады.

Сонымен, қазақ тіл біліміндегі қазіргі функционалдық бағыттың алғашқы үлгілері А.Байтұрсынұлының етіс және оның түрлері туралы пайымдауларынан айқын көрінеді. Ғалымның етіс туралы пайымдауларының басты ерекшелігі тілдің басқа деңгейлеріндегі бірліктер сияқты, етіс категориясын және оның түрлерін функционалдық тұрғыда сипаттауынан байқалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл-құрал. Т. III. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. - 384 б
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. - 608 б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 384 б.
- 4 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Арыс», 2007. – 488 б.
- 5 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: «Інжу-Маржан», 2007. – 390 б.
- 6 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. III. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. - 384 б

ÝAZUW ÝADYGÄRLIKLERINIŇ DILINDE KEM IŞLIKLER

NURYÝEWA O.A.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýanyň dil, edebiýat we milli golyazmalar institutynyň esasy ylmy işgäri, filologiya ylymlarynyň kandidaty; Türkmenistan, Aşgabat

Аннотация. Очень важно, посредством письменных памятников глубоко исследовать исторические пути развития и возникновения туркменского языка. С этой точки зрения стихотворения Байрам хана и Мухаммеда Бабура являются ценным источником для лингвистического анализа.

Недостаточные глаголы обозначают действия происходившие в прошлом, а также обозначают сложные действия, относящиеся к настоящему и будущему времен.